

Jóansøkugras (*Plantago lanceolata*) og forsøgulig búseting í Føroyum

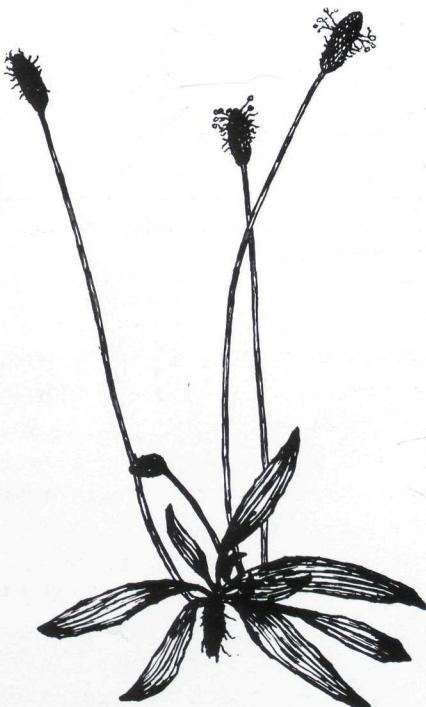
Plantago lanceolata in the Faroe Islands and its significance as indicator of prehistoric settlement

Jóhannes Jóhansen

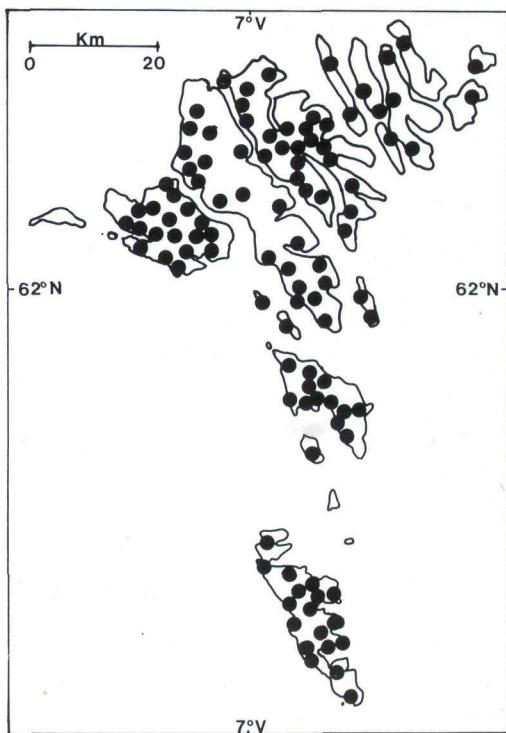
Inngangur

Í hesi grein fari eg at viðgera eina ávísu plantu, jóansøkugras ella jóansøkugotubrá, *Plantago lanceolata* – útbreiðslu og sögu hennara bæði í øðrum londum og heima í Føroyum og royna at kanna eftir, um hon kann siga okkum nakað um eldri búseting í Føroyum. Tað, sum ger hesa plantu so áhugaverda, er samband hennara við fólk. Hon er lokplanta, sum boðar frá, at fólk eru nærhendis. Sum lok var hon hildin at vera ein av teimum ringastu (Jessen & Lind 1922-23). Av tí at bløðini hjá jóansøkugrasi liggja fram eftir jørðini, køvir hon aðrar smáplantur. Tað vóru tó eisini teir, t.d. í Onglandi, sum hildu hana vera sera góða fóðurplantu, bert mátti hon tá sláast, áðrenn hon fræaði (Hornemann 1821). Í báðum fórum síggja vit, at hon hevði týding fyri fólk fyrr í tiðini.

Í 1941 kom ein grein skrivað av Johs. Iversen, sum var nevnd »Landnam i Danmarks Stenalder. En pollenanalytisk Undersøgelse over det første Landbrugs Indvirkning paa Vegetationsudviklingen«. Henda greinin fekk alstóran týding fyri ar-

Mynd 1. Jóansøkugras, *Plantago lanceolata*. Tekning Bodil Johansen. × 1/3.

Mynd 2. Útbreiðsla av jóansøkugrasi í Føroyum (K. Hansen 1966, broytt).

beiðið at kanna fortíðar náttúruviðurskifti. Iversen vísti á, at fólk voru farin undir heilt at broyta plantulív og landslag. Skógarin varð feldur við øks og eldi, og á teimum opnu flótunum sáddu teir korn. Eftir nøkrum fáum árum við korni lótu teir kríatúr ganga á beiti á stykkjunum. Hetta hendi í yngru steinøld, um leið 3000-3500 f.Kr. Iversen nýtti tað gamla, norrøna orðið »landnám« um tað, ið fór fram.

Lokplanturnar fylgdu við, summar ikki funnar í Danmark ádur. Ein teirra var jóansøkugras. Jóansøkugras hevði stóran fyrimun av hesum nýggja livihátti hjá fólki. Skógarin, sum hevði klætt alt landið, hvarv,

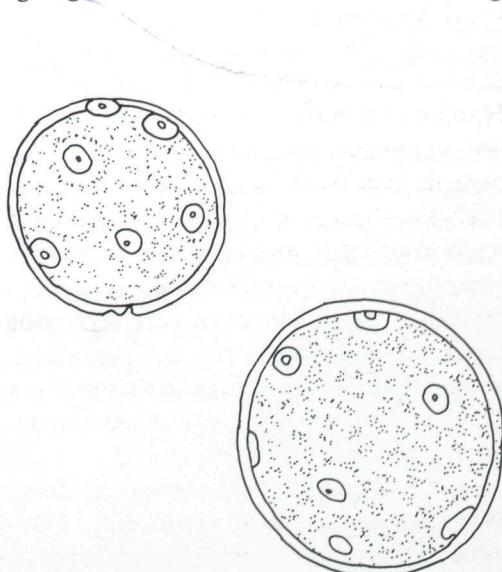
og landið gjørðist opið og ljóst. Fult ljós er neyðugt, um jóansøkugras skal kunna vaksa.

Um plantuna

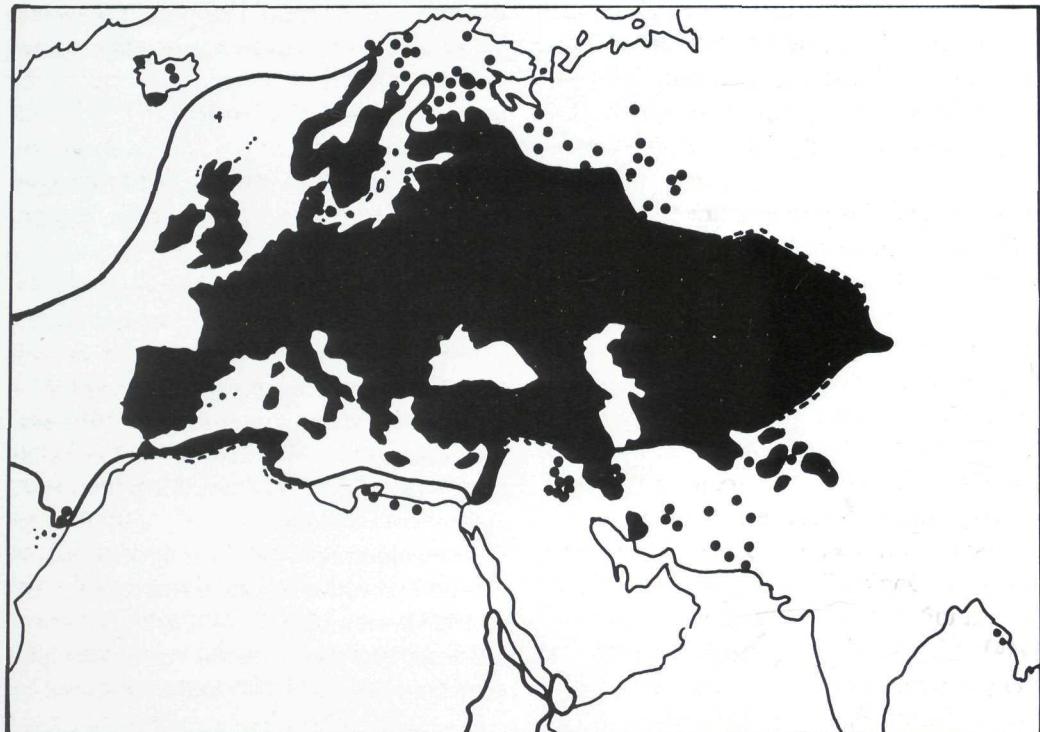
Jóansøkugras, mynd 1, er fleiráraurt. Bløðini vaksa óll niðri við jørðina. Tey eru boginæðrað við 3-5 æðrum, váknvaksin, mjá, og bløðkan gongur javnt yvir í blaðstelkin. Tey hava heila, smátenta rond, eru upp til 30 cm long, men eru vanliga styttri. Blóman er heilkrýnd og reglulig, 4-deild, brúnligr, hinnukend, og sáðberarnir eru langir og hvítgulir. Blómurnar sita saman í kolli á leggendum. Leggirnir hava sum nevnt eingi bløð.

Jóansøkugras er sera vanligt í Føroyum (mynd 2), er funnið upp til 600 m, men ikki ovari (Hansen 1966).

Jóansøkugras veksur við vegjaðarar, í bø og haga í sambandi við mannavirksemi og

Mynd 3. Tvey såð (pollen) av jóansøkugrasi. Tekning Ingeborg Frederiksen. (J. Iversen 1941).

Mynd 4. Hóvuðsútbreiðsluðkið hjá jóansøkugrasi (Meusel et al. 1978).

fótatraðk. Tað veksur eisini væl, har kríatúr traðka. Sáðið ella pollen, sum tað nevnist við einum grikskum orði, er lett at kenna. Tað er runt, hevur 10-14 hol við einum ringi rundanum og er um leið 1/40 mm til støddar (mynd 3). Tað verður til í ómetaliga stórum nøgdum, og tað er hetta, sum ger jóansøkugras so lett at ávísá í gomlum lindum.

Heimsútbreiðsla av jóansøkugrasi í dag

Á mynd 4 sæst hóvuðsútbreiðsluðkið hjá jóansøkugrasi í dag. Vit síggja, at plantan er vanlig í öllum Europa uttan teimum norðastu pörtunum. T.d. er hon sera sjáld-

som í Íslandi og veksur mest á Suðurlandinum. Hon veksur ikki í Grónlandi. Hon er ikki til í norðaru pörtunum av Noregi, Svøríki, Finnlandi og Russlandi. Hon veksur annars í vestara parti av Asia og í londunum við Miðjarðarhavið. Plantan er flutt við europeiskum fólk til allar heimspartar. Umframt á teimum økjunum, sum eru sýnd á kortinum, veksur jóansøkugras víða í Norðuramerika, á Kuba, Jamaica, í Suðuramerika (Bolivia, Chile, Brasilia, Argentina), á Falklandsøygunum, Tristan da Cunha, í Mið- og Suðurafríka (Gabon, Transvaal, Natal, Kapplandinum), Madagascar, Reunion, Sri Lanka, Eystursiberia, í Fjareystri, Hong Kong, Filippinsku oyggi-

unum, Java, Australia, Ný Zealandi, Tasmania, Ný Kaledonia, Hawaii, Páskaoyggjunum. Jóansøkugras veksur frá sjóvarmála upp til fjalla, í Alpnum upp til 2850 m og í Yemen 3000 m (Meusel et al. 1978).

Jóansøkugras í øðrum londum fyrr

Tá ið monnum av arbeiði Iversens gjørðist greitt, hvat henda planta kundi siga, fóru teir at leita eftir pollen av jóansøkugrasi. Og teir komu ógvuliga skjótt eftir, at júst sum í Danmark kundu teir finna sáð av jóansøkugrasi í lindum, sum bóru prógv um mannaárin. Eg skal einans nevna nókur fá dömi. Á Jaðri (Jæren) í Noregi varð funnið, at jóansøkugras kundi setast í samband við landbúnaðarvirksemi í steinøld (Fægri 1943). Í Onglandi kundi Godwin skjótt vísa, at tað sama var galddandi har (Godwin 1944). Úr Týsklandi varð eisini váttað, at jóansøkugras hevði samband við landbúnað (Firbas 1949-52). Tað, sum vísti, at talan var um landbúnaðarfólk, var, at fleiri broytingar, ið heilt víst stavaðu frá fólki, sóust samstundis í øllum teim nevndu dönum. Eisini í Hålandi, Belgia, Fraklandi og øðrum londum í Europa var samband funnið millum jóansøkugras og landbúnað.

Men hvar vaks jóansøkugras, áðrenn landbúnaðarmentanin kom til Norðureuropa um leið 3000-4000 f.Kr.? Onkustaðni má hon hava vaksið sum natúrligur partur av floruni.

Tað, sum í hesum sambandi serliga hevur áhuga, er hvar plantan hevur vaksið eftir seinastu ísøld, t.e. seinastu 10-12000 árin. Sáð av jóansøkugrasi verður funnið av og á í eldri fláum í Norðureuropa, og hildið verður tí, at hon hevur vaksið við strendurnar í Norðurvestureuropa. Har var nóg ljóst til hennara. Inni í landinum, har skó-

ur fjaldi lendið, kundi jóansøkugras als ikki vaksa. Kanningar í Stóra Bretlandi hava víst, at jóansøkugras vaks har stutt eftir ísøldina (Birks 1973, Godwin 1975). Í Bretagne eru eisini tekin um, at jóansøkugras hevur vaksið uttan samband við fólk (van Zeist 1964). Men annars er vanlig hugsan, at jóansøkugras hevur sín uppruna í Miðjarðarhavskinum (Meusel et al. 1978).

Sum nevnt fær jóansøkugras stóra útbreiðslu, tá ið fólk rudda skógin í steinøld, og soleiðis gongur allastaðni í Norðurvestureuropa. So sjálvt um jóansøkugras hevur vaksið í Norðureuropa síðan ísøldina, so er hon kortini tann mest áltandi planta at siga okkum frá mannaárinu. Hon er tekin um, at kríatúr eru á beiti nærhendis. Hon tolir væl at kríatúr traðka, t.e. hon tolir tað betur enn aðrar plantur og hevur tí ein fyrimun á slíkum plássum. Danir nevna hana »overdrevsplante« (overdrev er pláss, har neyt gingu á beiti). Onglendingar siga »pasture plant« (pasture merkir graseingir).

Jóansøkugras í Hetlandi

Eg havi gjort gróðrarfrøðiligar kanningar í Hetlandi, sum eg havi skrivað um (1975, 1978). Her skal eg stutt siga frá úrslitinum. Í eini myri vestantil á høvuðsoynni Mainland kannaði eg gróðurin frá um leið 10.000 f.Kr. og til 1400 e.Kr. og fekk gjort kolevnini 14 aldursmátingar av lindunum í myrini. Um ár 3400 f.Kr. vóru broytingar at síggja, sum heilt greitt stavaðu frá fólki. Pílur og nógvar stórar urtir hvurvu knappliga, og samstundis var sáð av eini nýggjari plantu at síggja. Tað var jóansøkugras. Eg nýtti tá jóansøkugras til at fáa aldur á elsta landnáminum í Hetlandi, og tað var um leið 3400 f.Kr.

Talva 1

Staður	Dýpi	Nr.	C-14 ár f.1950	Kalibreraður aldur (Kalendaraár)
Hoydalar	60-70 cm	K-1543	3570±100	1905 f.Kr.
Saksunarvatn	30.99-31.07 m	K-2321	3320±100	1620 f.Kr.
	32.02-32.07 m	K-2322	3680±100	2125-2040 f.Kr.
	34.93-35.03 m	K-2324	4310±100	2915 f.Kr.
	36.24-36.28 m	K-2325	4520±100	3330-3145 f.Kr.
	+ 36.33-36.37 m			
Hovi	32-36 cm	K-2951	910± 70	1060 e.Kr.
	39-40 cm	K-3067	1190± 70	770 e.Kr.
Tjørnuvík	170-175 cm	K-1699	880±100	1110 e.Kr.
	190-200 cm	K-1700	1350±100	640 e.Kr.
	179-181 cm	K-1787	1330±100	660 e.Kr.
	182-184 cm	K-1788	1300±100	685 e.Kr.
Sandur	50-54 cm	K-2661	2300± 70	390 f.Kr.
N.f. Akraberg	40-42 cm	K-3069	1220± 70	785 e.Kr.
	42-44 cm	K-3070	1320± 70	675 e.Kr.
Fosshalur	24-26 cm	K-3072	1210± 70	790 e.Kr.
	28-30 cm	K-3073	1440± 70	620 e.Kr.
Eiðisvatn	24-26 cm	K-4843	1430± 55	630 e.Kr.
	34-36 cm	K-4848	1250± 50	770 e.Kr.

Talva 1. Yvirlit yvir allar kolevni-14 aldursmátingar í Føroyum, ið hava samband við jóansøkugras.

Aldurin á jóansøkugrasi í Føroyum

Vit skulu nú hyggja at teimum aldursmátingum, ið gjórdar eru av jóansøkugrasi í Føroyum. Tær eru mangar. Av tí at geislisingin uttan úr rúmdini hefur verið ymisk

gjøgnum tíðirnar, hefur eisini mongdin av kolevni-14 í luftini verið ymisk. Hetta hefur við sær, at kolevni-14 mátingarnar verða eitt sindur skeivar fyri ávis tíðarskeið. Tað ber tó til at rætta hetta, og tær aldursmátingar, eg her fari at nevna eru allar rættaðar

(kalibreraðar). Til eru ymiskir rættingaráðar. Tað er kortini ikki stórvur munur á teimum ymisku kurvunum. Her nýti eg tær kalibreringar, sum kolevni-14 starvsstovan í Keymannahavn nýtir.

Talva 1 víslir allar aldursmátingar í Føroyum, sum hava samband við jóansøkugras, og niðanfyri verða tær viðgjørðar. Sumt av hesum tilfari er prentað áður, og sumt er tilískt, eg havi havt liggjandi til nú.

Hoydalar. Fyrsti fundurin av jóansøkugrasi er um leið 15 cm undir nøkrum lynggreinum, sum hava aldurin 1905 f.Kr. Jóansøkugrasið er sostatt nakað enn lynggreinarnar og kann ætlast at vera um 2300 f.Kr. Frá hesum fyrsta fundi og upp-eftir finna vit jóansøkugras alla tíðina.

Sostatt kunnu vit siga, at jóansøkugras kom til økið rundan um Hoydalar um leið 2300 f.Kr.

Saksunarvatn. Í Saksunarvatni er tann elsti fundurin av jóansøkugrasi um leið 3200 f.Kr. Talan er um 4 sáð, og beint omanfyri er einki sáð av plantuni. Hesi 4 sáðini eru helst komin fúkandi úr onkrum grannalandi – kanska úr Hetlandi, har jóansøkugras vaks tá (Sí omanfyri um Hetland). Longri uppi, um leið 2100-2300 f.Kr. er jóansøkugras at finna í tveimum fylgjandi royndum, og frá tá av rokni eg í hvussu so er við, at plantan er komin til Saksunar. Enn longri uppi, um leið 1100 f.Kr., er sáð av jóansøkugrasi regluliga at síggja, og tað er greitt, at tá hevur hon fingið fótin fastan.

Hov. Í tilfari úr Hovi havi eg funnið eitt sáð rættuliga djúpt (250 cm). Tað er ikki aldursmátað, men eftir øðrum aldursmátingum

haðani at döma (Jóhansen 1982, 1985) kundi aldurin verið um leið 2000-2500 f.Kr. Men av tí at her bert er talan um eitt sáð, ber ikki til at leggja so nógvi í hetta. Tað kann eins væl vera komið aðrastaðni frá. Sáð av jóansøkugrasi er annars ikki at finna í tilfarinum úr Hovi fyrr enn um leið 850 e.Kr. Tá gerst plantan skjótt vanlig, hevur eina afturgongd í miðøld, men mennist aftur og er sera vanlig í dag.

Sandur. Kanningar í bakkanum í fjørundi millum kirkjuna og lendingina heima á Sandi hava givið tað úrslit, at jóansøkugras er komið har á staðið um leið 390 f.Kr.

Tjørnuvík. Í Tjørnuvík er jóansøkugras at finna langt fyri 650 e.Kr. Fleiri sáð av plantuni eru at finna longri niðri (Jóhansen 1971, 1985). Tey eru ikki aldursmátað, men eru í hvussu so er eldri enn tað landnám, sum har er vorðið staðfest. Plantan gerst sera vanlig longri uppi, helst í víkingatíð.

N.f. Akraberg. Aldurin á jóansøkugrasi er funnin at vera 730 e.Kr.

Fosshalur, Streymoy. Í einum skurði í Fosshalur n.f. Velbastað fáa vit aldurin á fyrsta fundinum av jóansøkugrasi at vera millum 620 og 790 e.Kr.

Eiðisvatn. Í tveimum móskurðum við Eiðisvatn hava vit fingið tvær aldursmátingar av jóansøkugrasi. Onnur víslir aldurin 630 e.Kr. og hin aldurin 770 e.Kr. Um henda seinna aldur – 770 – kunnu vit siga við vissu, at hann er ov ungrur, av tí at móroyndin var fylt við livandi planturótum, sum vuksu niður úr erva.

Niðurstøða

Sum vit síggja, so er aldurin á jóansøkugrasí ógvuliga ymiskur ymsastaðni í Føroyum. Kortini er eitt greitt mynstur í hesum aldursmátingum.

Tað tykist greitt, at jóansøkugras er komið í Hoydalar og til Saksunar um leið 2300 f.Kr. Í Tjørnuvík er eisini greitt, at jóansøkugras vaks har fyri nøkrum túsum árum síðani, men vit vita ikki nær, tí tað tilfarið gongur ikki so langt aftur í tiðina. Tað eina sáðið úr Hovi hevði eisini aldurin millum 2000 og 2500 f.Kr.

Heima á Sandi fáa vit ein heilt annan aldur, nevniliða 390 f.Kr.

Á øllum hinum plássunum er jóansøkugrasið nögv yngri. Tann elsti aldurin í hesum bólkinum er um leið 700 e.Kr. (Fosshalur) og tann yngsti er um leið 850 e.Kr. (Hov).

Hetta tilfarið sigur okkum, at jóansøkugras er komið til Føroya um leið 2300 f.Kr. Við øllum tí, vit vita um hesa plantu í dag og sum er frágreitt frammanfyri, verður míni niðurstøða, at tað er farin fram ein búseting í Føroyum um hetta mundið. Hvussu stór, hon var ella hvussu leingi, hon vardi, vita vit einki um.

Spurningurin er sjálvandi, um jóansøkugras kann vera komið til Føroya »av sær sjálvum«, utan hjálp av fólk. Møguliga kann tað tað, men tað er sera ósannlíkt. Fræini av jóansøkugrasi hava dýraspjaðing, tað vil siga, at stórra dýr og menniskju flyta plantuna til nýggj støð. Í Hetlandi síggja vit, at jóansøkugras hevur samband við aðrar broytingar í gróðrinum, sum heilt greitt stava frá fólk og seyði. Sjálvt um plantan vaks í Englandi og Skotlandi áður, so kom hon ikki til Hetlands, fyrr enn fólk búsettist har.

Aldurin á jóansøkugrasi á Sandi er merkiligur. Um her er talan um eina nýggja búseting, ella um tað er plantan, sum er vorðin spjadd hagar aðrastaðni frá í Føroyum, ber ikki til at siga.

Um leið 700 e.Kr. og í tiðini frameftir gerst jóansøkugras meira og meira vanligt og er tekin um stórra mannavirki í oyggjum. Eg kann her skoyna uppí, at tað landnám, eg havi sagt fara fram um leið 600-650 e.Kr., er ikki grundað á jóansøkugras, men kornvelting. Sum nevnt áður, er jóansøkugras fyrst og fremst tekin um, at dýr ganga á beiti.

Við hesi tulking av søguni hjá jóansøkugrasi í Føroyum hava vit eisini eina frágreiðing um tann seyðin, sum vera skuldi í Føroyum sambært Dicuil. Hann hevur livað eftir og nört seg, tá ið fyrstu fólkini antin eru útdeyð ella rýmd av landinum aftur. Vit mugu hava í huga, at í Hetlandi var rættuliga nögv fólk í steinøld og bronsuøld. Húsatoftir og lutir eftir teimum eru at finna allastaðni í oyggjunum. Eisini vita vit, at veðurlagið hesa tiðina var 2-3 hitastig lýggjari, enn tað er í dag.

Eg havi í hesum arbeidi einans hugt at jóansøkugrasi. Um onnur tekin eru í gróðrinum um, at fólk og seyður er komið til oyggjarnar, er vert at kanna, men verður tað at bíða til seinni.

Eg takki Dr. phil. H. Tauber, Danmarks Geologiske Undersøgelseres og Nationalmuseets Kulstof-14 Laboratorium fyri aldursmátingarnar og fyri mangar hentar samrøður um kolevni-14 aldursmátingar í Føroyum.

Abstract

In this paper the history of *Plantago lanceolata* in the Faroe Islands is discussed. From

radiocarbon datings listed in Table 1 it is concluded that *P. lanceolata* reached the Faroe Islands about 2300 B.C. It is also concluded that the plant was brought to the islands by people. Another *P. lanceolata* horizon is at Sandur, 390 B.C. It is not certain whether this was a new settlement or a spread of the plant within the islands. Many datings of *P. lanceolata* are from the time about AD 700, reflecting increased human activity in the islands at this time.

Jóhannes Jóhansen, dr. scient.
Føroya Náttúrugripasavn
Tórshavn

Bókmentir

Birks J.H.B., 1973: Past and present vegetation of the Isle of Skye. Cambridge.

Firbas, F., 1949-52: Spät und nacheiszeitliche Waldgeschichte Mitteleuropas nördlich der Alpen I-II. Jena.

Fægri, K., 1943: Studies on the Pleistocene of Western Norway. III Bømlo.
— Bergens Museums Årsbok 1943.
Naturvidenskabelig rekke nr. 8.
Bergen.

Godwin, H., 1944: Age and origin of the 'Breckland' heaths of East Anglia. — Nature 154, 6. London.

—, 1975: The History of the British Flora. Cambridge.

Hansen, K., 1966: Vascular Plants in the Faeroes. Horizontal and Vertical

Distribution. Dansk Botanisk Arkiv 24,3. København.

Hornemann, I.W., 1821: Forsøg til en dansk oeconomisk Plantelære. København.

Iversen, Johs., 1941: Landnam i Danmarks Stenalder. — Danm. Geol. Undersøg. 2. række, nr. 66. København.

Jessen, K. & J. Lind, 1922-23: Det danske Markukrudts Historie. København.

Jóhansen, J., 1971: A Palaeobotanical Study indicating a Pre Viking Settlement in Tjørnuvík, Faroe Islands. — Fróðskaparrit 19, 147-157. Tórshavn.

—, 1975: Pollen diagrams from the Shetland and Faroe Islands. — New Phytologist 75. Oxford.

—, 1978: The age of the introduction of *Plantago lanceolata* to the Shetland Islands. — Danm. Geol. Undersøg. Årbog 1976, 45-48. København.

—, 1979: Cereal cultivation in Mykines, Faroe Islands AD 600. — Danm. Geol. Undersøg. Årbog 1978. København.

—, 1982: Vegetational development in the Faroes from 10.000 BP to the present. — Danm. Geol. Undersøg. Årbog 1981. København.

—, 1985: Studies in the vegetational history of the Faroe and Shetland Islands. Annales Soc. Scient. Færoensis. Supplementum XI. Tórshavn.

Meusel, H., E. Jäger, S. Rauschert & E. Weinert, 1978: Vergleichende Chorologie der zentraleuropäischen Flora. Jena.

Zeist, W. van, 1964: A Palaeobotanical study of some bogs in western Brittany (Finisterre) France. — Palaeohistoria 10, 157.